

УДК 821.161.2–94.09

ФОРМУВАННЯ АВТОБІОГРАФІКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XII–XVIII СТ.

Мазурик К.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Досліджено проблеми становлення української автобіографіки, витоки автобіографізму творів XII–XVIII ст. Увагу звернено на форми і способи репрезентація авторського «Я» в різних жанрових модифікаціях автобіографічної літератури цієї доби. Вивчено трансформаційні процеси еволюції жанру автобіографії від зародження сповідально-спогадової традиції від XII ст. до жанрової парадигми й структурної організації автобіографічних творів XVIII ст. Проаналізовано спектр жанрів та тематичних видів автобіографічних текстів давньої української літератури. Доведено, що автобіографіка XII–XVIII ст. ще не мала системного характеру, однак твори цієї епохи визначили національну парадигму автобіографічного дискурсу XIX–XXI ст. **Ключові слова:** автобіографіка, автобіографія, умовно автобіографічна література, протоавтобіографічна література, духовна автобіографія, апологія.

Постановка проблеми. Українська автобіографічна література у своєму становленні проходить декілька етапів, які пропорційні формуванню автобіографіки у світовому письменстві, адже сукупності своїх диференційних рис викристалізувалася в літературі порівняно недавно, хоч автобіографічні елементи присутні в літературі на всіх щаблях її розвитку. «З давен давна жанр цей був споріднений з усякою іншою

літературою. Майже все, що написано, в тій чи іншій мірі – автобіографічне. Імпульс самовираження, чи пак самопізнання, є стимулом всякої літературної творчості», – підкреслював один із перших дослідників української автобіографії Ю. Луцький [5, с. 7]. Отже, наявність автобіографізму в літературі на всіх етапах її розвитку неzapеречна. Проблема хронологізації появи жанру ускладнена ще й тим, що «автобіографія – жанр

парадоксальний, полемічний, невіддатливий точному визначенню» [3, с. 181], в тому числі й точному з'ясуванню часу його появи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти еволюційного розвитку та періодизації української саможиттєписної літератури, впорядкування категорійно-понятійного апарату мемуарно-автобіографічної літератури новітнього часу стали об'єктом наукового вивчення О. Галича, Т. Гажі, І. Констанкевич, Н. Колошук, Г. Маслюченко, В., С. Сіверської, О. Скаріної, М. Федунь, Т. Черкашиної та ін. Проблеми системного аналізу автобіографізму художньої творчості митців ХХ ст. стали предметом вивчення А. Цяпи, М. Цехмейструк, В. Родигіна, Л. Якименко, Н. Сопельник. Науковим проблемам вивчення жанрологічних особливостей автобіографічних творів, специфіки репрезентації автобіографічного героя, особливостей нарації, хронології тощо присвячені праці Н. Висоцької, Т. Гавриліва, О. Галича, Т. Черкашиної, А. Цяпи та ін. Однак більшість наукових розвідок стосується осмисленню типологічних рис сучасної автобіографії. Лише декілька розвідок науковців присвячені безпосереднім питанням вивчення становлення жанру автобіографії в українській літературі, зокрема у студіях В. Шевчука, Д. Чижевського, Т. Черкашиної.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Питання становлення української автобіографіки, її еволюції від зародження сповідально-спогадової традиції ХІІ ст. до жанрової парадигми й структурної організації автобіографічних творів ХVІІІ ст., специфіки автобіографізму творів, способи репрезентації авторського «Я» в різних жанрових модифікаціях автобіографічної літератури, трансформаційні процеси жанру автобіографії, співвідношення в ній особистісного й документального, суб'єктного та об'єктного тощо залишаються важливими проблемами сучасної науки.

Мета статті: простежити еволюцію типологічних ознак автобіографії як жанру в українській літературі ХІІ–ХVІІІ ст. та виявити специфіку її формування в національному мистецтві слова.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія світової автобіографіки – це й історія зміни людської свідомості, зокрема зрушення уявлень про природу людини, її місце й роль у світі. Оскільки ці трансформації у свідомості різних народів відбуваються неодноразово й протягом різних проміжків часу, то й особливості утвердження цього жанру в національних літературах будуть різними. Водночас дослідження становлення певного жанру в національній літературі неможливе без показу його еволюції на тлі світової літератури, оскільки кожна національна література – складник всесвітньої літератури, тісно пов'язаний з іншими її компонентами, розвиваючись у безпосередній взаємодії із ними. Тож розвиток жанру автобіографії в українській літературі бачимо в контексті його європейської історії.

Окреслення історії автобіографіки передбачає дослідження зростання ролі автобіографічних елементів у текстах, що поступово призвело до виокремлення жанру автобіографії. Отже, автобіографія зароджується в інших літературних жанрах, функціонуючи як доволі різноманітні їх

трансформації, тому й виникає проблема визначення хронологічних меж її появи.

В основу статті покладено синтетичне твердження про те, що автобіографіка як специфічний вид літератури, основною рисою якого є залучення автором у текст відомостей про власне життя, виникає ще в античні часи і протягом століть реалізовувався в розгалуженій системі жанрів (серед яких, зокрема, промови, сатири, листи, консольції, а пізніше – повчання, богословські трактати, сповіді, хронічки, ходіння, записки, щоденники та ін.). «Відкриття індивідуальності, зростання ролі особистісних аспектів культури проявилися в народженні жанру автобіографії на основі схрещення жанрів сповіді, хронічки, мемуарів» [8, с. 9]. Отже, витоки автобіографії варто шукати в сповідях і проповідях-повчаннях, підтвердженням чого є й подані в цьому підрозділі відомості про шляхи утвердження автобіографізму в літературі. Народившись у лоні цих жанрів, автобіографія тривалий час існує як одна з їхніх модифікацій. Варто зауважити, що йдеться про автобіографію як вид літератури.

Становлення жанру автобіографії як провідного жанру автобіографічної літератури у сучасному її розумінні у світовій літературі пов'язане із періодом Просвітництва та літературою ХVІІІ ст., хоча початкові її форми зустрічаються ще в літературі Античності, адже, на думку М. Бахтіна, вже в давні часи автобіографія мала розвинену систему формально-змістових різновидів, як-от: платонівський (в його основі «життєвий шлях того, хто шукає істинне пізнання», яке досягається через обов'язкові етапи кризи та переродження особистості) та риторичний (еволюціонував із форми енкоміону – «публічного апологетичного звіту про власне життя» [1, с. 287]). М. Бахтін виділив три типи автобіографічних текстів, які, варіюючись, розвиваються впродовж тисячоліть: сатирично-іронічні або гумористичні зображення себе і власного життя у сатирах і діатрибах (віршовані іронічні автобіографії); камерно-риторичні форми, зокрема форма дружнього листа, яка ознаменувала перехід жанру в приватно-особистісне русло (листи); стоїчні автобіографії, зокрема «консольції» (утішання), побудовані здебільшого у формі діалогу з філософією та ін.).

Отже, науковець виділив елементи, які є домінуючими в античній автобіографії і модифікуються впродовж декількох культурних епох, зокрема в добу середньовіччя, коли актуалізується зростання інтересу до власної особи, зумовлене прагненням самоаналізу для вияву відповідності власних вчинків і помислів християнським догмам. Ці зрушення виявилися в сповіді і в генетично пов'язаній із нею автобіографії, які в цей час існують як свого роду деформації інших традиційних жанрів. Серед них можна виділити богословський трактат, релігійну візіонерсько-повчальні твори, хронічки, епістоли.

Тож у середньовічній літературі відбувається активізація автобіографії як виду літератури в процесі трансформації традиційних жанрів. Значною мірою ця видозміна жанрів пов'язана з утвердженням в європейській культурі принципу християнського персоналізму – великим поворотом до людини, яким супроводжувався

в Європі перехід від Античності до Середньовіччя. Цей перехід був зумовлений прагненням досягнення вічного блаженства, що було можливе тільки за умови постійного звернення індивіда до власного Я та зіставлення власних вчинків і нікому (крім нього самого) невідомих помислів з заповідями, і християнським ідеалом земного життя, втіленим у житті Христовому. Тому закономірно, що одним із джерел жанру автобіографії стала сповідь як вияв заглиблення людини в саму себе.

Активізація написання автобіографічних творів у добу середньовіччя все ж не призвела до утвердження літературної традиції. Значною мірою це зумовлено тим, що відповідно до релігійних уявлень того часу розповідь про власне життя була виявом одного з семи смертних гріхів – гордині. Розповідь про самого себе невідворотно перетворюється на хвалу або хулу, тому вона засуджується християнським віровченням, яке проголошує головними чеснотами людини покірність і смирення.

Такі ж процеси становлення жанрових елементів автобіографічної літератури, спостерігаємо і в українському мистецтві слова доби середньовіччя. Звичайно, твори цього часу аж ніяк не відповідають канонам автобіографії: у них простежуємо лише певні типологічні її елементи, які характеризують автобіографічну форму тексту і які водночас не руйнують їх основну жанрову природу, тому відносимо їх до умовно автобіографічних.

Виходячи з того, що автобіографія може охоплювати велику частину чи тільки епізод життя автора, до витоків цього жанру можна віднести паломницькі твори, першим з яких на теренах Київської Русі стало «Житіє і ходіння Данила, руської землі ігумена», у якому йдеться про мандрівку до Святої землі, яка тривала два роки (орієнтовно 1104–1106 рр.) і була, безперечно, однією з найвизначніших подій життя автора. У «Ходінні» зроблено спробу якнайточніше зафіксувати подробиці паломництва, поєднавши фактографічність із художнім, емоційним викладом. Варто зауважити, що автор твору під впливом середньовічних уявлень про те, що розповідати про себе означає впадати у гріх гордині, намагається виправдати цей свій вчинок, увівши в текст пролог-апологію, в якій розкриває особисте ставлення до викладеного, оскільки оповідь про особисте потрібна була всього лише як ілюстрація сходження душі до Бога.

До групи умовно автобіографічних творів можна віднести і «Повчання дітям» (1117 р.) Володимира Мономаха, з яким пов'язаний розвиток елементів власне автобіографічного жанру. Підтримуємо думку науковців щодо синкретичної природи жанру цього твору, який дослідник називає «автобіографією з повчанням» [14, с. 13]. Автобіографічний характер має друга частина твору, написана у формі оповіді автора про історію власного життя (дитячі та юнацькі роки, стосунки з близькими, синами, братами, руськими та половецькими князями) від першої особи: «А тепер я вам розповім, діти мої, про труд свій, тому що труждався я, походи діючи і лови, з тринадцяти літ» [7, с. 461]). Поєднання в тексті моралізаторства з власним саможиттєписом дало змогу князеві Володимиру Мономаху зобразити «Повчання» конкретно-історичним, зблизи-

ти вимоги християнської моралі з політичними ідеалами руської дійсності.

Основне завдання, яке ставив перед собою автор, проілюструвати й підтвердити викладені в першій частині твору правила поведінки на прикладах власного життя, тому він згадує тільки позитивні моменти своєї історії князювання від початку правління в Ростові, перелічує переможні військові походи, у яких брав участь, докладно розповідає про власні вміння (зокрема мисливські), вчинки та моральні якості.

Твір В. Мономаха є зразком повчання світського, тож зародження жанру автобіографії в українській літературі відбувалося в руслі секуляризаційних процесів у літературі, окрім того, «Повчання» стало засадничим у формуванні в українській літературі виду духовної автобіографії.

Порівнюючи «Повчання» Володимира Мономаха і «Ходіння» ігумена Данила з поглядом їх генетичного зв'язку із жанром автобіографії, варто зауважити, що вони мають різну силу вияву авторського «я», що зумовлено належністю авторів до різних світів: світського й релігійного.

Автобіографічні елементи наявні й у «Слові Данила Заточеника, що написав він своєму Ярославу Володимировичу» (XII або XIII ст.), яке також має світський характер. Автором цього твору середньовічні літописці вважали київського дружинника, котрий за свої вчинки був засланий і посаджений до темниці на березі озера Дача на Новгородщині. У «Слові Данила Заточеника» також помічаємо риси автобіографічного письма: оповідь має гомодієтетичний, екскурсивний, хронологічний, сповідальний характер викладу, у творі представлені випадки життєвої історії автора. Автор, оповідач і герой твору мають багато спільного, отже, автора можемо пізнати через самохарактеристику героя: «Аз бо есмь, наче та смоківниця проклята – не маю плоду покаєння, бо маю серце мов лице без очей, і розум мій як пугач, що на руїнах не спить, і розсипалось життя моє, мов у царя ханаанського, марновірством, і покрило мене убожество, як Червоне море фараона» [3, с. 30].

Автобіографічний дискурс доби Київської Русі виявляється і в мемуарних творах. «Частина мемуарів того періоду до нас не дійшла, першим відомим спомином є спомин Нестора про перенесення мощів засновника Києво-Печерської Лаври Св. Теодосія», зауважував Ю. Луцький [4, с. 9]. Однак тривалий розвиток автобіографії як виду літератури в тісному зв'язку із мемуаристикою не зумовлює ототожнення цих жанрів: їх відмінність зумовлена перш за все об'єктом зображення: в автобіографії основний фокус оповіді автора зосереджений на історії власної життя, у мемуарах – на зображенні розгорнутої картини тих подій, свідком або учасником якої був автор.

Зміна акцентів у середньовічних автобіографічних творах відбувається у XIV–XV ст. і пов'язана з іменами італійських гуманістів і художників, які замість повчальних і сповідально-покаяльних мотивів вивели на перший план «автобіографічну самодостатність життя» (М. Бахтін). Їхні автобіографічні твори – це не стільки повчальні історії про віднайдення людиною шляху до Бога та Боже провидіння, скільки

розповіді про свій життєвий шлях, мотивовані жагою мирської слави, хоч такі прагнення земної людини ще вважалися гріховними. Такі твори можна вважати протоавтобіографічними, оскільки автори на прикладі власної життєвої історії прагнули оповісти світові про своє моральне і духовне зміцнення, зцілення душі, шлях до якого лежить через випробування, наполегливі пошуки істини та Бога, що зближує такі твори із типом духовної автобіографії.

У цьому руслі розвивається й національна література XIV–XVI ст. Автобіографічні елементи присутні в творах паломницької літератури, серед яких «Поклоненіє святого града Іерусалима» (1531 р.) невідомого автора та «Слово о битті ерусалимськїм» Арсенія Селунського. Автори цих своєрідних путівників до описів про побачення впродовж подорожі вносили й інформацію про своє життя, перебування в чужій землі, свої враження, почуття на шляху до високої мети, адже паломництво – це ходіння до джерел християнства, відтак паломницький текст відтворює шлях автора до витоків духовного життя і водночас веде його до самоочищення та спасіння.

З часом, як слушно підкреслює Н. Кірносова, в структурі традиційної паломницької літератури відбуваються зміни, пов'язані з посиленням інтересу письменників до внутрішнього світу людини, «у зв'язку з чим мотив паломництва починає функціонувати в літературі вимислу, де використовується для моделювання ситуацій, що розкривають внутрішній світ людини» [5, с. 7]. Саме такими рисами відзначається записки В. Григоровича-Барського про його подорож до святих місць, у яких синтезувалися духовна мета з пізнавальною діяльністю. У розповідях про особливості життя людей в країнах Південно-Східного Середземномор'я та Близького Сходу, яскраво проявилася особистість автора, уважного дослідника, спостерігача, знавця мов, історії, культур балканських і близькосхідних народів, особливий погляд інтелектуала початку XVIII ст., який одержав глибоку освіту в академії П. Могили та зумів розвинути свої здібності науковця. Образ автора домінує у творі і виявляється через його особистий погляд на довколишній світ, через стосунки з оточуючим світом. Він презентує себе, як цікаву, тактовну, добру й розумну людину, щиро й довірливу в спілкуванні з іншими. Попри складні випробування впродовж життєвої подорожі, герой не озлобився, натомість бажання богопізнання відкриває йому талант помічати внутрішні дари зустрічних, виявляти в них чесноти, прагнення високої та гуманної мети. Григорович-Барський виявляє почуття власної гідності в стосунках із церковними ієрархами, світськими сановниками, тому традиційні етикетні формули («грішний», «скудоумний», «недостойний») вживаються в його творі лише як узвичаєні топоси. Захоплюючись іншими країнами, він щодали більше переконується в тому, що «над землю Руськую в сем світі ність» (XVIII ст., с. 217). Замість прізвища він часом ставить етнонім: «Василій Рус», щоб, маркуючи свою національну приналежність і розуміння власної місії, відкрити своїм землякам таємницю буття інших, показати спільність гуманістичних цінностей різних за своєю культурою, релігією,

світоглядом народів світу. Шлях паломника реалізується в його життєвому досвіді як шлях духовного вдосконалення.

Записки фіксують зміни внутрішнього світу автора, його еволюцію. Це відображають і формальні чинники твору: хронікальний характер першої частини, який відбиває пошуки молодої людини знань і нових вражень про довколишній світ, з часом змінюється на своєрідний науковий трактат про життя, побут, звичаї, культуру різних етнічних груп. В. Григорович-Барський детально записує свої власні судження, думки, почуття від побаченого. Хронологічні записи доповнюються особистими спостереженнями, переказами розмов і прочитаних книг, спогадами про зустрічі, екскурсами в юність тощо. Нагромадження фактів розширює межі тексту, провокує його синкретичність. В окремі епізоди вводиться елемент авторської інтерпретації, як раціональної, так і духовної. Власні враження від побаченого автор доповнює дотичним літературним матеріалом. Отже, твір синтезує документ та фікцію, змінивши традиційні акценти паломницького жанру в бік суб'єктивізації оповіді, що характерно для автобіографічного жанру.

Визначальним чинником, який зняв з автобіографії тавро гріховності і перетворив її на норму в європейській культурі Нового і Новітнього часу, став історичний переворот у свідомості доби, внаслідок якого було визнано самоцінність людської індивідуальності. Починаючи з кінця XVI ст. все відчутніше розвивається усвідомлення цінності людської особистості. Особистість поступово емансипується, у всі ланки літературної діяльності проникає емоційне начало. У літературі все сильніше дає себе знати автобіографізм. Автобіографічні риси проникають в історичні твори, епістоли, з'являються перші мемуари, щоденники, записки очевидців (в Україні – діаріуші) та перші зразки автобіографії.

Зразком автобіографізму в українській літературі цього періоду (доби Ренесансу) є «Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого», написаний латиною в 1564 році, у якому автор розповідає про свою батьківщину та викладає історію власного життя: «коротко, але чітко про все моє життя, найбухливіше за все наше століття, щоб, коли поглянеш на нього і спізнаєш його, міг легше знайти рішення, відповідне законові й влад, яку маєш, а також твоїй гідності і розуму <...> Та, щоб ясніше викласти, як усе було, почну говорити про свої справи від початку аж до нинішньої миті мого життя, передаючи все стисло, але правдиво й докладно» [9, с. 155-156]. Автобіографія С. Оріховського-Роксолана ретранслюється через спогади автора про пройдений шлях, має ретроспективний характер оповіді з акцентом на етапах духовного становлення автора. Це своєрідна апологія, що представляє власний погляд автобіографа на прожите і пережите. С. Оріховському довелося виправдовуватися через ставлення до celibату, тому в листі до свого захисника Коммендоні він не лише виклав факти свого життя, але й відобразив етапи формування релігійного світогляду, моральних цінностей й джерела духовної філософії через спілкування з такими ідейними лідерами часу, як Лютер, Філіпп, Паридеус та ін.,

власні внутрішні конфлікти, переживання тощо. Водночас цей твір засвідчує нову, принципово важливу рису української автобіографії – пошуки і утвердження національної самоідентифікації автора. Якщо для європейців провідною гуманістичною засадою було утвердження людської самоцінності, то українці обов'язково актуалізують обидві вартості – власне людську та національну: «Вітчизна моя, Русь, простягається над рікою Тиром, яку жителі надбережних околиць називають Дністром» [9, с. 155].

Цікавим з погляду розвитку жанру автобіографії є «Духовний заповіт. Наставлення дітям і правила для їх виховання» В. Загоровського, який має багато спільного з «повчанням» В. Мономаха. Автор, звертаючись із татарського полону до своїх синів, створює своєрідний тестамент, духовний заповіт, стрижнем якого є утвердження буття українців XVI ст. Загоровський свідомий виконання великої місії: по-перше, передати наступним поколінням історію свого відомого роду, котрий долучився до творення «Пересопницького євангелія», по-друге, накреслити своєрідну програму життя і діяльності національно-свідомої шляхти та морально-етичного виховання наступного покоління. Втілення цих ідей духовного і культурного самовдосконалення він представив на прикладі власного маєтку, де облаштував шпиталь – притулок для німечних людей похилого віку, церкву та школу. Твір має виразно дидактичний характер, а разом із тим він є і автобіографічним, оскільки автор переломлює факти суспільного та особистого життя крізь власне «Я», огорнувши свою оповідь правдивими почуттями і переживаннями. Такими ж рисами автобіографізму відзначаються й інші твори цієї доби: спогади київського ієродіякона Йоакима-Ісаї, котрий в 60-90-х рр. перебував у Московському князівстві, і записки галичанина про подорож до Єрусалима, (справжнє прізвище автора залишилося невідомим), котрі датують кінцем XVI або поч. XVII ст., і записки киянина Б. Балики-Божка про його пригоди під час московського походу 1612 р. та ін.

Оригінальним зразком автобіографії цієї доби є вступна частина польськомовного віршованого твору «Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси...» М. Стрийковського «Мацей Стрийковський Осостевіцій сам про себе і пригоди свої під час подорожей до різних країн світу». Автобіографія стала своєрідною поетичною частиною великого історичного твору, в якому йдеться про минуле Русі та суміжних з нею країн «від створення світу» до 1580 р., в основі якої Старий завіт, праці відомих істориків, рукописні хроніки та власні враження від подорожей цими країнами. Основну увагу в описі свого життєпису автор звертає не на детальний опис життя роду чи власне становлення, а на свої духовні пошуки, праведні діяння («Правдами й неправдами // не шукав я зиску. // Не лжесвідчив у судах як слизкоязикий, // Те марнотою вважав, а об тім лиш мислив. // Щоби славу передать поколінням прийдшим. // Бо ж поетові вона воздає належне. // Та й історик вславленим має бути теж-бо»), хоч часом із з іронією. Так про своє дитинство він зазначав: «Понад все подякувать слід Бжезині славній, // Виховательці синів вчених ізпра-

давна, // Й збагативсь в Італії – Падуя, Болонья, // їм спасибі, що пізнав всіх наук вогонь я. // Млявим був ще і в голову дзвоном смертно битий. // Заїкався, як Мойсей, де там говорити, Кілька віршів написать легше, ніж промовить // Двоє слів, бо ж голова подумки вірш творить» [10, с. 21]. Він докладно описує написання й видання своїх книг, часті мандрівки близькими та далекими дорогами та ті пригоди, що трапилися з ним під час мандрування. М. Стрийковський фактично започатковує в українській літературі своєрідний жанр автобіографії, в якій синтезуються ознаки палігримської літератури.

Названі автобіографії створено в традиціях ренесансної поетики, якій притаманно, зокрема, зосередження уваги на власній особистості, визнання її вартісності, що часом вивищувало її самооцінку. Духовна автобіографіка цієї доби має яскраво виражений апологічний характер, а «метою створення творів зазвичай була нагальна потреба авторів захистити й виправдати себе та свої духовно-релігійні переконання через наклепи й непорозуміння» [12, с. 147].

Д. Чижевський вказує на утвердження в українській літературі жанру автобіографії в бароковий період, яка «розвивається на тлі не стільки політичних, скільки церковних подій та цікава тим, що подає певну характеристику суб'єктивного розвитку автора. Це – діяріюш Атанасія Филиповича (коло 1645 р.)» [13, с. 301]. Однак вважати цей твір власне автобіографією можна лише умовно, оскільки він являє собою «своєрідне поєднання полемічної антиуніатської публіцистики з автобіографічною розповіддю. «Діяріюш» в цю добу розвивається в руслі полемічної літератури, але у жанровому відношенні «він багато в чому близький до творів історико-мемуарного характеру, у яких розповідь про події зазвичай пов'язані з фактами особистої біографії автора або здебільшого заснована на його власних враженнях.

Для української літератури XVII–XVIII ст. характерною є еволюція автобіографічних жанрів всередині мемуаристики, що пов'язано з кількома чинниками: формуванням українських знатних родів, котрі починали дбати про збереження родинної пам'яті [Білоус, Історія с. 304], бурхливими історичними подіями, котрі спонукали їх учасників до показу свого роду на широкому історико-культурному тлі. Прикладом цього може слугувати щоденник козацького старшини Якова Марковича (1696–1770), який охоплює період з 1667 по 1717 рр. і містить як історичні факти української дійсності XVII–XVIII ст., так і відомості про події з власного життя автора. Елементи автобіографії містяться в популярних жанрах доби: подорожніх записках, щоденниках та ін.

До першої половини XVII ст. належать записки митрополита Петра Могили про події і зустрічі з людьми у 1620–1630-их рр.; написані після 1621 р. спогади про релігійне і культурне життя Галичини в творі ієромонаха Ігнатія з Любарова відомі під назвою «Житіє і жизнь преподобного отца нашего Юва»; «Діяріюш» берестейського ігумена Атанасія Филиповича з 1637–1648 рр. про боротьбу з поляками в обороні православної віри тощо.

Новий етап у розвитку жанру національної автобіографії припадає на XVIII ст., ознаменована-

не ідеалами Просвітництва і переходом до доби Романтизму, що інспірувало в європейських літературах особливий інтерес до автобіографіки. У цей час відбуваються зміщення авторських акцентів щодо розуміння влаштування світу і свого місця в ньому. Автобіографія «поступово трансформується в записки хронікального плану і лише потім перетворюється на текст, для якого значущою є кореляція двох часових площин і важливе не тільки минуле, але і розповідь про нього, яка передбачає конкретного або абстрактного слухача» [8, с. 10].

Українська автобіографіка цієї доби розвивається в просторі мемуарної літератури. Найважливішими є мемуари козацької старшини, які, фіксуючи важливі чи буденні події свого життя, в певних моментах згадували історію свого життя: дитинство, юність, – зображували свої почуття з того чи іншого приводу, описували свої стосунки із іншими людьми тощо. Серед цієї обойми мемуаристики виділяються: приватний «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка», який охоплює 1719–1721 і 1727–1754 рр.; «Щоденні записки» (або «Домашній протокол») генерального підскарбія Я. Марковича, що їх він провадив у 1717–1767 рр.; польськомовний «Подорожній Діарій» гетьмана П. Орлика (1720–1732 рр.); «Щоденник» гетьманіча П. Апостола, написаний французькою мовою (1725–1727 рр.). Ці твори прикметні особливою увагою до детального опису побуту, відтворення специфіки родинного життя тощо. Такі описи побутового життя українського поміщництва другої половини означеної доби притаманні щоденникам М. Мовчана «Записні книзі Прилуцького полкового осавула Михайла Мовчана з 1727 р.», яку продовжив записами з життя родини Мовчанів у 1734–1787 рр. його А. Мазаракі, та «Щоденнику» погарського підкоморія С. Лашкевича за 1768–1782 рр. Останній цікавий тим, що в ньому вперше згадується прагнення нащадків української старшини набути російського дворянського звання та «похлопотать о російском чине для себя» [6].

Автобіографічні елементи спостерігаємо у спогадах церковних діячів, представлених такими формами, як біографічні записки («Записка еп. Йоасафа Горленка» з 1740–1744 рр.), щоденник (6-томовий «Diarium Quotidianum» Максиміліяна Рилла, єпископа холмського, а згодом перемиського, що охоплює події з церковного і громадського життя Холмщини і Перемищини 1759–1794 рр., щоденник (в 4 тт.) Порфирія Важинського, єпископа холмського в 1790–1804 рр., записані 1760 р.) та мемуарах мандрівного дяка Іллі Турчиновського та ін.

З подорожніх мемуарів XVIII ст. особливо цінні згадані спогади киянина В. Григоровича-Барського з його подорожей по різних країнах Європи, Азії й Африки впродовж 1723–1747 рр. Побутове й почасті культурне життя Лівобережжя останньої чверті XVIII ст. відбилося у спогадах Г. Винського («Мое время»), М. Горновського, В. Геттуна, І. Тимковського та ін. Цікаві відомості про Слобожанщину дають спогади архітекта В. Ярославського; про Південну Україну – спогади Пишчевичів, батька Семена й сина Олександра. Особливий характер мають записані вже в XIX ст. спогади («Устное сказание») ко-

лишнього запорожця Микити Коржа про останні часи Запоріжжя. Для Правобережної України XVIII ст. дещо дає польська література цієї доби, зокрема низка спогадів про Коліївщину. З мемуарів українців-масонів цікаві (втім дещо фантастичні) спогади М. Антоновського й «Щоденник» В. Ломиковського.

Показовим для розуміння становлення української автобіографії є п'ятитомний «Діаріус подорожній» П. Орлика (написаний впродовж 1720–1733 рр.). Химерний за формою, цей щоденник написаний ув'язненим в Салоніках гетьманом у традиціях бароко. У ньому патріот-державник склав своєрідний заповіт нащадкам не тільки вибороти свободу своїй батьківщині, але створити українську державу «на обох берегах Дніпра». Цікавий цей діарій ще й тим, що має цілу низку ознак класичної автобіографії: згадані події представлені не у формі констатації чи опису певних фактів, а проаналізовані почуттями і переживаннями їх автора, відтворюють реакцію щодо зовнішньополітичних подій чи приватних побутових пригод українського вигнанця в чужому краю. У щоденнику є спогади про його рід і долю рідних після страшної поразки у війні з московським царем, твір наповнений теплими і щирими емоціями автора у згадках про дружину та дітей, спогадами про життя в Україні, інформацією про карколомні події XVII – першої третини XVIII ст., відомих постатей тощо. Окрім того, 1724 р. П. Орлик написав і автобіографію під назвою «Pro memoria», яка відтворює національну ментальність, риси характеру, специфіку мислення її автора. Як і щоденник, вона має свого адресата – послідовника ідей Мазепи-Орлика, а тому наповнена уривками з листування із європейськими і азійськими політиками, дипломатами, впливовими людьми, висновками, спогадами, роздумами, надіями, сподіваннями великого українця на створення української держави.

Утвердження автобіографії як окремого жанру в українській літературі пов'язане з іменем священика Іллі Турчиновського, який мешкав у Березані під Києвом. Спогади про мандри спудея (1719 р.) стали основою автобіографічного твору І. Турчиновського «Списася... житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм і внукам, і всьому потомству». Автобіографія, з одного боку, має виразний дидактичний характер у дусі Мономахового «Повчання дітям», бо написана представником особливого соціального стану – мандрівного дяка, шкільного учителя, а з іншого – є своєрідною апологією автора перед його духівником та наставником, написана в дусі більшості духовних саможиттєписів барокової доби. Цікавий цей твір унікальною інформацією, хоч і дещо лаконічною, про життя і побут духовенства, зокрема молодого освіченої людини, що прагне донести світло розуму до широкого кола людей. Оповідь у творі відзначається надзвичайною ліричністю, чуттєвістю, щирістю, особливим демократизмом, адже автор послуговується народною мовою, часто використовує фольклорні джерела, лише зрідка звертається до церковнослов'янської мови та латини, отже, передає національну ментальність, особливості психології народу тощо. Можемо сказати, що І. Турчиновський корелює власну біографію з життям народу. Вперше в історії

розвитку української автобіографіки твір вражає поєднанням опису повсякденності життя людини та осмисленням її буття. Отже, автобіографія І. Турчиновського найбільше наближається до канонічної форми автобіографії: у ній опис подій у ній супроводжує авто коментування, форми викладу – опис, оповідь та міркування автора. Значущим сегментом твору є авторська інтенція, котра виявляється через особливий двоплановий характер образу автора та оповіді: від першої особи (гомодієгетичний наратив) та проспективно-ретроспективна оповідь, котра формується на перетині двох часових планів, що, з одного боку, посилює об'єктивність твору, а з іншого – поглиблює авторську суб'єктивність, посилює психологізм твору, дає можливість зрозуміти автора, його бачення світу, оцінку описуваного.

Інший зразок автобіографії цієї доби – два твори ігумена Й. Горленка – доступна лише в уривках частина «Життя преосвященного епископа Білоградського Йоасафа Горленка, із власноручних його записок и достовірних показаній» (1791), записана Іллею Квіткою, сином сестри Й. Горленка по матері, та «Мандрівка в світі цьому грішного Йоасафа, ігумена Мгарського» – також представляють собою зразок духовної автобіографії, адже відтворюють становлення героя, тотожного автору, якому вкрай важливо показати, як ідейно, морально формувався й удосконалювався його автогерой. Твори звеличують ідеал подвижництва, своєрідний богоподібний образ людини, її аскетичне існування, що має слугувати зразком життя для інших. Автор сформував у своїх творах «модель персонального світу», саме тому ігумен унікав змалювання матеріального світу. Разом з тим жанр автобіографії наповнюється літературними та історичними елементами: рисами життійної літератури (зображення подвигу в ім'я віри), онейричними елементами (традиція заснована ще Блаженим Августином), бо сон чи видіння вважалися засобом мандрівки в потойбічний світ, а одночасно формою самопізнання.

З другої половини XVIII ст., коли козацтво фактично було ліквідоване і в колишньої старшини виникла потреба подавати матеріали

у «комісію для розгляду дворянства», набуває популярності жанр родинних хронік, серед яких відомі «Посвідчення» Григорія Полетики, автобіографічна оповідь Степана Лукомського, «Літописні записки» Пилипа Мовчана, «Старовинні замітки про рід Горленків» Івана Квітки та ін. Вони ще не були власне автобіографіями, оскільки їх метою було представлення власного родо-воду та основних заслуг та досягнень роду, але ці твори стали для історії становлення жанру автобіографії важливими спробами висвітлення авторської ролі у подіях історичної епохи.

Висновки з цього дослідження і перспективи.

Автобіографічний жанр в українській літературі утвердився дещо пізніше, ніж у європейських, однак починаючи з XII ст. формується жанр автобіографічного письма, який проходить декілька етапів трансформації в межах традиційних жанрів: умовні автобіографічні форми, протоавтобіографічні, та власне автобіографічні.

Особливого розквіту увага до особистісного життя досягає у XVII–XVIII ст. Спогадова еголітература представлена широким спектром жанрів та тематикою. Подальшого розвитку отримали відомі з античності автобіографічні жанри сповіді та апології та окреслилися основні структурні (мемуаристика, автобіографіка, діаристика, епістолярій) й тематичні (подорожжя, військова та ін.) різновиди автодокументальної літератури: мемуари, автобіографія, щоденник, лист, мандрівні записки, хроніки.

Впродовж декількох століть закладаються домінуючі диференційні риси канонічної автобіографії: ретроспективність, оповідь автора про власне життя, адекватність автора, наратора і головного героя, відтворення власних почуттів стосовно фактів особистого життя, гомодієгетичний наратив.

Проблема вивчення автобіографічного дискурсу, типологічних рис саможиттєписів давньої української літератури не вичерпується цією статтею, а потребує детального та комплексного вивчення трансформаційних процесів у розвитку національної автобіографічної літератури у всіх її модифікаціях.

Список літератури:

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. – М.: Худож. лит., 1975. – 504 с.
2. Бовсунівська Т.В. Основи теорії літературних жанрів / Т.В. Бовсунівська. – К.: Видавництво КНУ, 2008. – 519 с.
3. Заточеник Д. Слово Данила Заточеника, що написав він своєму Ярославу Володимировичу / пер. С. Бондаря // Історія філософії України. Хрестоматія / Упоряд. Тарасенко М.Ф. та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 30-35.
4. Луцький Ю. Передмова / Ю. Луцький // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX століття / За ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. С. 7-17.
5. Кірносова Н. Жанрові і стильові особливості паломницької прози в англійській та китайській літературах (порівняльна характеристика) / Н. Кірносова // Наукові записки Києво-Могилянської академії. Гуманітарні науки. – К., 2003. – Т. 22. – Ч. 1. – С. 3-7.
6. Красногор Л.Ф. Рід Лашкевичів і щоденник одного з них / Л.Ф. Красногор. – Режим доступу: <http://www.ns-slovo.org.ua/archiv/original/049.html>.
7. Мономах В. Поучення / Володимир Мономах // Літопис руський / пер. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 455-465.
8. Николина Н.А. Поэтика русской автобиографической прозы: [учебное пособие для вузов] / Н.А. Николина. – М.: Флинта, 2002. – 424 с.
9. Оріховський-Роксолан С. Лист до Яна Франціска Коммендоні / Станіслав Оріховський-Роксолан // Українська література XIV–XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / авт. всг. ст. і ред. тому В.Л. Микитась. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 155-166.
10. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / М. Стрийковський / Пер. Р. Івасів, віршованого тексту В. Пепа. Відп. ред. О. Купчинський. – Л.: НТШ, 2011. – 1075 с.
11. Черкашина Т. Передісторія виникнення і формування української мемуарно-автобіографічної літератури / Т. Черкашина // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Філологічні науки. Літературознавство. – 2014. – № 9. – С. 146-151. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnufll_2014_9_32.

12. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 568 с.
13. Шевчук В. Родовідно-біографічні жанри в давній українській літературі / В. Шевчук. Корені та парості: український генеалогікон: пам'ятки української біографічної літератури XI–XVIII ст. / упоряд., авт. вступ. ст. В.О. Шевчук. – К.: Либідь, 2008. – С. 10-31.

Мазурик Е.В.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ФОРМИРОВАНИЕ АВТОБИОГРАФИСТИКИ В УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XII–XVIII ВВ.

Аннотация

Исследованы проблемы становления украинского автобиографистики, истоки автобиографизма произведений XII–XVIII вв. Внимание обращено на формы и способы репрезентации авторского «Я» в различных жанровых модификациях автобиографической литературы. Изучены трансформационные процессы эволюции жанра автобиографии от зарождения исповедально-мемориальной традиции с XII в. до жанровой парадигмы и структурной организации автобиографических произведений XVIII в. Проанализирован спектр жанров и тематических видов автобиографических текстов древней украинской литературы. Доказано, что автобиографистика XII–XVIII вв. еще не имеет системного характера, однако произведения этой эпохи определили национальную парадигму автобиографического дискурса XIX–XXI вв.

Ключевые слова: автобиографистика, автобиография, условно автобиографическая литература, протоавтобиографична литература, духовная автобиография, апология.

Mazuryk K.V.

National Pedagogical Dragomanov University

FORMATOIN OF AUTOBIOGRAPHY OF UKRAINIAN LITERATURE IN THE XII – XVIII CENTURIES

Summary

There are some problems of becoming of the Ukrainian autobiographistic and the origins of the autobiographical works of the 12th-18th centuries were investigated. Attention is drawn to the forms and ways of representation of the author's "I" in various genre modifications of autobiographical literature of this period. The transformation processes of the evolution of the autobiography genre from the origin of the confessional memorial tradition from the 12th century were studied till the genre paradigm and the structural organization of autobiographical works of the 18 century. The spectrum of genres and thematic types of autobiographical texts of ancient Ukrainian literature was analyzed. It is proved that autobiography 12-18 centuries didn't have systematical character, but the works of this era defined the national paradigm of autobiographical discourse of the 20-21 centuries.

Keywords: autobiography, autobiographiy, conditionally autobiographical literature, proto-autobiographical literature, spiritual autobiography, apology.